

ลีลาเฉพาะกวี: ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก*

วชิรภรณ์ รุ่งโรจน์ชนาทิพย์**

เรื่องราวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร เป็นเรื่องราวที่ชาวพุทธนับถือกันว่ามีค่าสำคัญ ด้วยพระชาติที่เป็นพระเวสสันดร หรือที่เรียกว่า มหาชาติ เป็นพระชาติที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทานบารมีอันยิ่งใหญ่ และเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะได้ทรงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พุทธศาสนิกชนจึงมีความเชื่อว่าการได้ฟังเรื่องมหาชาติเป็นบุญอย่างยิ่ง

การแต่งหนังสือมหาชาติเท่าที่ปรากฏหลักฐานอยู่นั้นมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนต้น คือ เรื่องมหาชาติคำหลวงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดเกล้าฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตร่วมกันแต่งขึ้น และเมื่อถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๔) การแต่งมหาชาติกลอนเทศน์ได้รับความนิยมแพร่หลาย ทำให้มหาชาติกลอนเทศน์มีหลายสำนวน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๙ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เปี่ยมมาลากุล) อธิบดีกรมศึกษาธิการ ได้มีดำริให้รวบรวมมหาชาติกลอนเทศน์ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากทุกสำนวนในสมัยนั้นเท่าที่จะสามารถหาได้ แล้วให้ผู้ทรงคุณวุฒิคัดเลือกสำนวนที่ดีที่สุดในแต่ละกัณฑ์ให้ครบ ๑๓ กัณฑ์ มารวบรวมจัดพิมพ์เป็นเล่มสำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๒ เพื่อใช้เป็นแบบเรียนในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายในขณะนั้น

* บทความนี้ปรับปรุงและเรียบเรียงจากส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต สาขาการศึกษาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

** อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนวนที่ได้รับคัดเลือกมีดังนี้

๑. สำนวนพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มี ๕ กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์ทศพร กัณฑ์หิมพานต์ กัณฑ์มหาราช กัณฑ์จกษัตริย์ และนครกัณฑ์
๒. สำนวนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี ๓ กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์วนปเวสน์ กัณฑ์จุลพน และกัณฑ์สักกบรรพ
๓. สำนวนของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) มี ๒ กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์กุมาร และกัณฑ์มัทรี
๔. สำนวนของพระเทพโมฬี(กลั่น) มี ๑ กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์มหาพน
๕. สำนวนของสำนักวัดถนนมี ๑ กัณฑ์ ได้แก่ ทานกัณฑ์
๖. สำนวนของสำนักวัดสังข์กระจาย มี ๑ กัณฑ์ ได้แก่ กัณฑ์ชู้ชก

ด้วยเหตุที่หนังสือเล่มนี้เป็นการรวบรวมและคัดสรรผลงานของกวีฝีมือเด่นหลายท่านเข้าไว้ด้วยกัน สำนวนที่ได้รับคัดเลือกเหล่านี้ล้วนไพเราะงดงามด้วยภาษาวรรณศิลป์ อีกทั้งบางกัณฑ์ยังมีวิธีการประพันธ์ที่แปลกใหม่ น่าสนใจ จึงส่งผลให้ร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับนี้มีลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ที่หลากหลาย และทำให้ร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดกเป็นหนังสือมหาชาติเล่มหนึ่งที่ได้รับคามนิยมแพร่หลายมากที่สุด

ความงดงามทางวรรณศิลป์ในร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ส่วนหนึ่งเกิดจากการเลือกสรรคำและโวหารมาใช้อย่างไพเราะงดงาม เหมาะสม เข้าใจง่าย และสัมพันธ์กับเนื้อหาอารมณ์อันหลากหลาย ทำให้เกิดสรรพนคติแบบต่างๆ สอดคล้องไปกับจุดมุ่งหมายและแนวคิดสำคัญของเรื่อง นอกจากนี้ยังเกิดจากลีลาเฉพาะของกวีที่ล้วนมีความโดดเด่น การศึกษานี้มุ่งศึกษาลีลาเฉพาะของกวีแต่ละท่านที่ปรากฏในการประพันธ์ร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ฉบับที่กรมศึกษาธิการรวบรวม เพื่อให้เห็นว่าลีลาของกวีมีส่วนสำคัญทำให้หนังสือร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับนี้เป็นวรรณคดีที่ทรงคุณค่า

คำว่า “ลีลา” หมายถึง สำนวนโวหารที่เป็นลักษณะเฉพาะของกวี ซึ่งสังเกตได้จากถ้อยคำ รูปประโยค การสื่อความหมายตลอดจนกลวิธีการประพันธ์ที่สร้างความไพเราะให้แก่วรรณคดี ทั้งนี้ต้องเกิดจากความประสานกันเป็นอย่างดีระหว่างเนื้อเรื่องและถ้อยคำที่กวีเลือกสรรมาใช้ ลีลาที่น่าเสนอในบทความนี้ จะเป็นลีลาเฉพาะของกวีที่ใช้ในร้ายยาวมหาเวสสันดรชาดกฉบับที่กรมศึกษาธิการรวบรวม ลีลาดังกล่าวถือเป็น

ลีลาเด่น ซึ่งสร้างความไพเราะงดงาม สอดคล้องกับเนื้อหาของเรื่อง โดยลีลาเฉพาะของกวี มีดังนี้

๑. ลีลาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: การให้บรรยายโวหารที่แทรกคำอธิบาย

สำนวนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ กัณฑ์วนปเวสน์ จุลพน และสักกบรรพรวม ๓ กัณฑ์ ลีลาเด่นของพระองค์ คือ การให้บรรยายโวหารที่แทรกคำอธิบาย ซึ่งประกอบด้วยที่มาของเหตุผลและหลักฐานอ้างอิงต่างๆ เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือ เข้าไปในการบรรยายเนื้อความที่ถอดความจากคาถาบาลี แต่เนื้อความคาถาภาษาบาลียังขาดคำอธิบาย จึงอาจทำให้ผู้อ่านผู้ฟังไม่เข้าใจความหมายหรือความเป็นมา พระองค์จึงทรงขยายความเพิ่มเติมเพื่อให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจกระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สมเด็จพระบรมธรรมาดามหาสัตว์ ก็ทรงปฏิบัติสมทาน อธิฐานบุญจิต เพื่อรักษาตามตบสวดตรีมีเมณูวิริติเป็นที่ครบห้า จะเว้นจากวิกาลโภชนาด้วยมิได้เพราะใช้ในอุฏจจาริยาแสวงหาผลไม่มุลมันในเวลากลางวัน จะได้มาอันต่อในเวลาเย็นย่ำเช้าราตรี

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๑๒๓-๑๒๔)

ตัวอย่างข้างต้นกล่าวว่าพระเวสสันดรทรงปฏิบัติตามศีลและข้อปฏิบัติต่างๆ อย่างเคร่งครัด ยกเว้นไม่สามารถงดบริโภคอาหารในยามวิกาลได้เพราะ “ใช้ในอุฏจจาริยา” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายคำว่า “อุฏจจาริยา” ว่าหมายถึงการแสวงหาอาหารมาบริโภค ต้องใช้เวลากลางวันแสกแสวงหาอาหารกว่าจะได้ฉันก็เป็นเวลากลางคืน การอธิบายเช่นนั้นนอกจากจะทำให้ผู้อ่านผู้ฟังไม่สงสัยในพฤติกรรมดังกล่าวของพระเวสสันดรแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านผู้ฟังรู้สึกสงสารพระเวสสันดรที่ต้องได้รับความยากลำบากที่ต้องถูกเนรเทศมาอยู่ป่า ซึ่งช่วยสร้างความสะเทือนใจได้เป็นอย่างดี

...คำเท่านั้นสมเด็จพระท้าวโกสีหัมมวาทเวราช ตรัสประภาษพอให้เข้าพระทัย
ในผลที่จะอุปถดต่อไปในลำดับนั้นด้วยดี สุขสมบัติ จึงทำนนั้นผู้ทรงนามสุขสมบัติ
เพราะเป็นสวามีนางอุสุภญาชื่อสุชาดาเทพอัปสร...

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๒๒)

"สุขัมบดี" เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกพระอินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายความให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจด้วยการบอกที่มาของคำว่า หมายถึงผู้เป็นสวามีของนางอสุภิกษุญา ชื่อนางสุชาดาเทพอัปสร ผู้อ่านผู้ฟังที่เคยรู้เรื่องพระอินทร์มาบ้างย่อมเข้าใจได้ทันที

(สักขัตริย์) ชื่อได้ว่าเสด็จไปครั้งนี้จะไม่อันตราย เห็นทวยเทพทั้งหลาย
ในป่าจะกรุนารักษาทุกสถาน... ความในพระคาถาสถกจรรยาปิฎกบาลีก็มีนัย
เหมือนกัน จะกล่าวไปก็เป็นข้อความนั้นไม่แปลกไป

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น.๘๗-๘๘)

ในที่นี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวอ้างคัมภีร์จรรยาปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์เล่มหนึ่งในพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงเรื่องพระเวสสันดรไว้ แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์อื่นที่มีเนื้อความที่เทวดาได้รักษาพระเวสสันดร พระนางมัทรี และสองกุมารให้ปลอดภัยตลอดการเดินทาง การที่พระองค์ทรงอธิบายความต่อท้ายเนื้อความในส่วนนี้ โดยกล่าวว่า มีข้อความในคัมภีร์อื่นที่มีเนื้อหาแสดงปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน เท่ากับช่วยยืนยันให้ผู้อ่านผู้ฟังเชื่อมั่นและศรัทธาในบุญบารมีของพระเวสสันดรมากยิ่งขึ้น

การใช้โวหารแทรกคำอธิบายความนี้แสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยในการเป็นบัณฑิตนักคิดนักค้นของพระองค์อย่างชัดเจน ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงเป็นนักปราชญ์ ทั้งยังทรงมีพระอุปนิสัยอย่างนักวิทยาศาสตร์ คือ ทรงวินิจฉัยสิ่งต่างๆ ด้วยเหตุผล พระราชอัธยาศัยและพระอุปนิสัยต่างๆ เหล่านี้ของพระองค์จึงแสดงออกทางลีลาการประพันธ์ของพระองค์ด้วย

๒. ลีลาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: การใช้คำพลิกแพลงในการแต่งกลบท

สำนวนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสได้แก่ กัณฑ์ ทศพร นิรมพานต์ มหาราช ฉกษัตริย์ และนครกัณฑ์ รวม ๕ กัณฑ์ พระองค์ทรงเลือกใช้ลีลากลบทเป็นลีลาเด่นของพระองค์มาแต่งแทรกไว้ในเรื่องได้อย่างเหมาะสมเจาะ แสดงให้เห็นพระอัจฉริยภาพด้านการกวี กลบทที่ทรงใช้มีหลายชนิด ได้แก่

๒.๑ กลบทบุษบงแยมมกา เป็นกลบทที่กำหนดบังคับับเพิ่มการซ้ำคำมากกว่าปกติ โดยที่คำซ้ำนั้นจะต้องอยู่ในตำแหน่งต้นวรรค มีลักษณะคล้ายกับการตั้งกระทู้

ยื่น โดยกำหนดให้มีกระทุ้งยืน ๑ คำ ในตำแหน่งต้นวรรคทุกวรรคแต่ในงานพระนิพนธ์
ทรงดัดแปลงให้เป็นกระทุ้งสลับวรรค ตัวอย่างเช่น

พวกพลเคนทรเซียชาญ ขับชีสารดูนี้องอาจ อนิกฎฐา พลอาชาชาดิ
เรียวรง ล้วนแต่ชัมเ็งวองไว รธิกา พลรดเรียงไดวแลเนทิว ธงชายปลิวบด
ปลายงอน ปดติการทา พลบทจรดูนี้กเียมหาร ล้วนชำนำนาญในการศiก...

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๘๘-๓๘๙)

ตัวอย่างนี้เป็นบทชมทหารทั้ง ๔ เหล่า พระองค์ทรงพลิกแพลงการใช้กลบท
จากเดิมที่ต้องวางกระทุ้งไว้ในตำแหน่งต้นวรรคทุกวรรค มาเป็นวางกระทุ้งสลับวรรค ส่วน
วรรคที่ไม่ได้ตั้งกระทุ้งเป็นเนื้อความที่ช่วยเสริมหรือขยายความวรรคหน้าที่นำมาให้ชัดเจน
สมบูรณ์ การใช้กลบทบุขบงแย้มผลกาเพื่อบรรยายความหมายของ “พล” ช่วยทำให้ผู้อ่าน
นึกเห็นภาพไพโรพลว่ามีหลายหมู่เหล่า และเกิดจินตภาพว่าจำนวนไพโรพลมีเป็นจำนวน
มาก อีกทั้งยังเป็นไพโรพลที่มีความกล้าหาญอีกด้วย

๒.๒ กลบทนาคบริพันธ์ เป็นกลบทที่บังคับการเล่นคำ ๓ คำทำยวรรคหน้า
กับ ๓ คำแรกของวรรคถัดมา โดย ๒ คำแรกเป็นการซ้ำคำ ส่วนคำที่ ๓ เป็นการซ้ำ
โดยให้มีลักษณะเป็นคำเพี้ยนกัน คือ ใช้เพียงเสียงพยัญชนะต้นเหมือนกัน ตัวอย่าง
กลบทนาคบริพันธ์

พื้นพิจิตรรังสรรคสุวรรณรัตน์ สุวรรณรถจำรสอรำมรเิง อรำมรุงบรรเทิง
อมพรพริศ อมพรพรายธงรายเจดเลิมงอน เลิมงามสงครามสยอนไม่ตอติ
ใมตอตำนทานฤทิรเำรุกราญ เำรุกรับยับดแกจานพังประสาด

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๕๐)

การเล่นคำในลักษณะที่มีทั้งการใช้คำซ้ำและใช้คำที่มีเสียงเพี้ยนกันจะทำให้เกิดเสียงและ
จังหวะที่ล่อรับกันอย่างไพเราะ เป็นการเพิ่มอรรถรสทางเสียง

๒.๓ กลบทกบเดินสลักเพชร เป็นกลบทที่มีลักษณะบังคับตามทีปรากฏ
ในกลอน คือ กำหนดให้แต่ละวรรคมีจำนวนคำ ๔ คำ แบ่งเป็น ๓ ช่วง ช่วงละ ๓ คำ
และกำหนดให้คำทั้ง ๓ ช่วง มีเสียงซ้ำกัน มีสัมผัสสระในวรรค คือ คำที่ ๓ กับคำที่ ๔
และคำที่ ๖ กับคำที่ ๗

กลบทชนิดนี้มีอยู่ในกัณฑ์มหाराช ตอนที่พรรณนากระบวนทัพช้าง แต่กวี
ได้พลิกแพลงลักษณะบังคับ คือ ใช้คำในวรรคเพียง ๖ คำ เป็นลักษณะการประยุกต์

โดยตัดช่วงที่ ๓ ออกไป ทำให้จังหวะกระชับขึ้น นอกจากนี้ก็วยังใช้สัมผัสซ้ำมววรรคแบบร้อยกาพย์ด้วย คือ กำหนดให้คำสุดท้ายของวรรคหน้าสัมผัสกับคำแรกของวรรคต่อไป ทำให้เสียงสัมผัสต่อเนื่องกันไปไม่ขาดช่วง และเมื่อผนวกรวมกับเสียงสัมผัสใน ทำให้เสียงคล้องจองกันอย่างมีชีวิตชีวา เหมาะสมที่จะใช้พรรณนาภาพของกองทัพที่เต็มไปด้วยความคึกคักอีกเหิม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สรแต่ญสารตัวเหี้ยม เข้มข้างมารทานข้างหมื่น พันโถมศึกฝึกทนคร
ร่อนงาส่ายรายเงยเคียร เรือนเชิงสู้รัฐนสาร ร่าน้ำแหวงแรงบดอย ร้อยคทหน้ารี
ขึ้นหน้า ข้าศึกยลชนสยอ ร้องบันเทิงเริงบุกทัพ

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๔๙)

๒.๔ กลบทระลอกแก้วกระทบฝั่ง คล้ายกลบทกบเดินสลักเพชร คือ กำหนดให้มีจำนวนคำในวรรค ๙ คำ และบังคับซ้ำเสียงพยัญชนะในตำแหน่งเดียวกัน แต่ต่างกันที่ตำแหน่งสัมผัสสระภายในวรรค โดยกำหนดให้คำที่ ๓ และคำที่ ๕ สัมผัสสระกัน

ตัวอย่างกลบทชนิดนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดัดแปลงให้เหลือเพียง ๖ คำ ดังเช่นในกลบทกบเดินสลักเพชร ดังตัวอย่างจากตอนชมทัพม้า เช่น

ต่างแลสู้รวตัวกลันสูรรพ แล่นโถมทัพไล่จับทัน จูเข้าพันจับคันพาด ล้มกลิ้ง
ดาขลงกลาดคั้น ขุนม้าพันขุนหมื่นพัน ตัวล่าส้นต่างลันศร ตั้งมือร่อนโตมรธา

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๔๙)

การใช้การบังคับซ้ำเสียงในกลบทระลอกแก้วกระทบฝั่งทำให้เกิดความรู้สึกอีกเหิมได้เช่นกัน ส่วนสัมผัสสระใช้แบบสัมผัสคั่นในตำแหน่งที่คงที่ ทำให้เกิดจังหวะที่ไพเราะ อีกทั้งก็วยังใช้สัมผัสสระซ้ำมววรรคอย่างสม่ำเสมอ โดยกำหนดให้คำสุดท้ายของวรรคหน้าสัมผัสกับคำที่สามของวรรคต่อไปซึ่งเป็นตำแหน่งลงเสียงหนักของวรรคนั้น ทำให้จังหวะชัดเจนยิ่งขึ้น การลดจำนวนคำในวรรคให้เหลือเพียง ๖ คำ ก็เป็นการประยุกต์เพื่อให้ข้อความในวรรคสั้นลงและมีจังหวะกระชับขึ้นเหมาะสมที่จะพรรณนากองทัพม้าที่ยุทธาทพิอย่างเข้มแข็งและเกรียงไกร

๒.๕ กลบทหยดิงค์ เป็นกลบทที่มีลักษณะบังคับ คือ ใช้คำที่มี ๒ พยางค์ หรือมากกว่า ๒ พยางค์เขียนแยกกันโดยนำพยางค์ส่วนหน้าไปวางไว้เป็นพยางค์ท้าย

ของวรรคหน้า และเอาพยางค์ส่วนหลังไปไว้เป็นพยางค์หน้าของวรรคหลัง หรือเป็นการฉีกคำให้แยกออกจากกัน ตัวอย่าง เช่น

หมู่สหชาติโยธิมี่ประมาณหมื่น หกพันสรรพางค์พื้นแต่ใส่สวม เสื้อหมวก
 เหมาะระนามคุด่างๆ สี่สรรพพรรณสืออย่างก็ควรจะพึงพิศ วงผจงพิจิตรจรูป
เจริญ เนตรวิเศษโสมณเพลินบางจำพวกบวร เทืองเหลือง สุพรรณพรรณชมพู
 (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๔๘)

ตัวอย่างนี้ปรากฏในตอนที่พรรณนากองทัพไปรับพระเวสสันดร เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของพลเดินเท้า ในการอ่านออกเสียงจะต้องอ่านพยางค์หน้าซ้ำกัน ๒ ครั้ง เพื่อให้ได้เสียงที่ไพเราะและความหมายที่สมบูรณ์ เช่น

หมู่สหชาติโยธิมี่ประมาณหมื่น หมื่นหกพันสรรพางค์พื้นแต่ใส่สวม
 (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๔๘)

จะเห็นได้ว่ากวีได้ซ่อนรูปคำที่จะต้องออกเสียงไว้ที่ท้ายคำของวรรคต้นนั่นเอง ลักษณะเช่นนี้เป็นกลวิธีการใช้คำที่แยบยลยิ่ง นอกจากนี้คำที่กวีใช้เป็นยติบังค้ำยังสามารถสื่อความหมายให้สอดคล้องกันทั้งวรรคหน้าและวรรคหลังซึ่งต้องอาศัยชั้นเชิงและมีมือการประพันธ์ที่เชี่ยวชาญของกวี

นอกจากการใช้กลบทอย่างเด่นชัดแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ยังใช้วิธีเล่นคำซ้อนและการซ้ำคำทำนองเดียวกับกลบทแทรกในการแต่งเนื้อหาบางช่วงด้วย แต่มิได้กระทำอย่างสม่ำเสมอ จึงไม่อาจจัดเป็นกลบทชนิดใด แต่ก็ช่วยให้เกิดความงามด้านเสียงได้

จงเร่งจัดพลพลทวยหาญให้พร้อมเสร็จแต่ในเจ็ดทิวาวาร
 จะยาดราพลาพลทวยหาญจากพระพารา ออกไปรับพระลูกยานี้แล้วแล
 (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๓๕๐)

ตัวอย่างนี้เป็นการเล่นคำแบบกลบทซึ่งเป็นการบังคับซ้ำคำต่างวรรคกัน โดยในตัวอย่างนี้เป็นการซ้ำคำ ๔ คำ ในตำแหน่งวรรคกลางคือคำว่า “พลพลทวยหาญ” ช่วยย้ำให้เกิดความหมายของคำสำคัญและเด่นชัดขึ้น แสดงความยิ่งใหญ่ของกองทัพที่มีพลทวยหาญจำนวนมาก

จะเห็นได้ว่าลีลาการใช้กลบทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ปรากฏทั้งลักษณะกลบทตามรูปแบบบังคับหรือดัดแปลงพิเศษรวมถึงลักษณะที่เป็นการเล่นคำเป็นพิเศษกว่าปรกติแต่ไม่อาจจัดเป็นกลบทชนิดใดได้ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพระปรีชายิ่งในด้านอักษรศาสตร์ ทรงสามารถเล่นคำให้พลิกแพลง มีชั้นเชิง

กลบทบางชนิดที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์อาจเป็นรูปแบบที่ไม่ซับซ้อนนัก ได้แก่ กลบทบุษบาแย้มผกา กลบทยติภังค์ ซึ่งช่วยเน้นการสื่อความหมายให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ แต่กลบทอีก ๓ ชนิด คือ กลบทนาคริพันธ์ กลบทกบเดินสลักเพชร และกลบทระลอกแก้วกระทบฝั่ง เป็นกลบทที่แต่งยาก เพราะมีลักษณะบังคับที่ซับซ้อน แต่เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนำกลบทดังกล่าวมาใช้ในงานพระนิพนธ์ ก็เป็นการช่วยเสริมอลังการทางเสียง เนื่องจากการเล่นสัมผัสทำให้เกิดการกระทบล้อกันเป็นจังหวะ นอกจากนี้คำที่ทรงเลือกใช้ก็ล้วนแต่เป็นคำที่มีความหมายเสริมเนื้อความในเรื่อง เช่น “สรรแต่หาญสารตัวเหี้ยม เทียมข้างมารทานข้างหมื่น” จะทำให้อ่านเห็นภาพว่า กองทัพข้างที่จัดมานั้น ล้วนแต่คัดข้างที่มีลักษณะน่าเกรงขาม เทียมได้กับข้างของเหล่ามาร มีกำลังความสามารถต้านทานข้างนับหมื่น ซึ่งก็จะช่วยให้อ่านได้เห็นภาพกระบวนทัพข้างเป็นอย่างดี

๓. ลีลาของเจ้าพระยาพระคลัง(หน): การใช้โวหารแสดงอารมณ์โศกเศร้า ด้วยวิธีการพรรณนาให้เห็นความสุขแล้วหักล้างด้วยความทุกข์

สำนวนของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ได้แก่กัณฑ์กุมารและมัทรี ลีลาการใช้โวหารแสดงอารมณ์เป็นลีลาเด่นที่ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังนิยมอ่านและฟังกันมาก อารมณ์ที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในกัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี คือ อารมณ์โศกเศร้าที่เกิดจากการพลัดพราก กวีใช้วิธีสร้างความขัดแย้ง (Conflict) ในระหว่างพรรณนาความที่ทำให้รู้สึกเชิงบวกเพื่อให้อ่านผู้ฟังรู้สึกถึงความสุขที่ตัวละครได้รับทีละขั้นโดยลำดับ แล้วปิดท้ายด้วยการพรรณนาความรู้สึกในแง่ลบ ซึ่งขัดแย้งกับความรู้สึกในแง่บวกที่ผู้อ่านผู้ฟังรับรู้มาโดยตลอด ความขัดแย้งที่สร้างขึ้นนี้ก่อให้เกิดความสะเทือนใจได้ง่ายและรวดเร็ว กลวิธีการแต่งเช่นนี้เป็นลีลาของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ดังตัวอย่างตอนที่พระนางมัทรีครวญ เช่น

โอแต่ก่อนเคย แม่เคยได้ยินเสียงเจ้าเจรจาแจ้วๆ อยู่ตรงนี้ อิทํ ปทวลญฺหํ
 นั้นก็รอยเท้าพ่อชาติ นี้ก็บทศรีแม่กัณหา พระมารดายังแลเห็น นั่นก็กวรดทราย
 เจ้าร้ายเล่นเป็นกองๆ สิ่งของทั้งหลายเป็นเครื่องเล่นยังเห็นอยู่ น ทิสเส แต่
 ลูกรักทั้งคู่ไปอยู่ไหนไม่เห็นเลย

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๒๗๒)

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้น เกิดจากความแตกต่างขัดแย้งระหว่างความสุขในอดีตกับความทุกข์ในปัจจุบัน ด้วยการเชื่อมโยงสิ่งที่ปรากฏให้เห็นอยู่ตรงหน้ากับภาพในอดีตที่มีบางสิ่งขาดหายไป สิ่งที่ยังปรากฏให้เห็นคือ ของเล่นที่สองกุมารเคยเล่นและรอยเท้าของสองกุมาร แสดงภาพของสองกุมารอันแจ่มชัดในความรู้สึกของพระนางมัทรีผู้เป็นมารดา แสดงถึงความผูกพันของมารดาที่มีต่อบุตรอยู่ทุกขณะจิต จนยึดติดเอาสิ่งของเหล่านั้นเป็นตัวแทนของพระโอรสพระธิดา เมื่อทวิปิณฑิตายด้วยข้อความที่ว่า “แต่ลูกรักทั้งคู่ไปอยู่ไหนไม่เห็นเลย” มีนัยขัดแย้งกับสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น ภาพของสองกุมารอันตรธานไป เกิดความรู้สึกใหม่คือความสูญเสียเข้ามาแทนที่ สิ่งที่เห็นอยู่เหล่านั้นเป็นเพียงอนุสรณ์แห่งความทรงจำเกี่ยวกับสองกุมารที่ไม่ได้อยู่ในที่นั้นแล้ว ความขัดแย้งระหว่างความชื่นชมกับความทุกข์ในอดีตกับความโศกเศร้าจากการสูญเสียบุตรอย่างกะทันหันทำให้ผู้อ่านผู้ฟังโดยทั่วไป เกิดความสะเทือนใจและเห็นอกเห็นใจพระนางมัทรีผู้เป็นมารดาซึ่งไม่ได้เตรียมใจว่าจะสูญเสียบุตรทั้งสอง

เมื่อเช้าแม่จะเข้าไปสุป่า พ่อชาติแม่กัณหาหยงทูลสั่ง แม่ยังกลับมาโลมลูบ
 จูบกระหม่อมจอมเกล้าทั้งสองรา กลิ่นยังจับนาสาอยู่รวยนไอ้พระลูกข้าจะไม่คืน
 เสียแล้วกระมังในครั้งนี้

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๒๘๖-๒๘๗)

ตัวอย่างนี้เป็นการพรรณนาอารมณ์โดยใช้ความขัดแย้งระหว่างความสุขที่ยังอยู่ในความทรงจำของพระนางมัทรี คือ การได้อยู่กับพระโอรสพระธิดาก่อนเสด็จออกไปหาผลไม้ในป่าซึ่งแฝงความหวังเต็มเปี่ยมว่าจะได้มาพบกันตอนเย็น กับความรู้สึกในสภาวะที่พระนางเผชิญอยู่ คือไม่พบแม่แต่เงาของสองกุมาร ทำให้พระนางเสียพระทัยยิ่ง วิธีการนี้เป็นวิธีการเดียวกับตัวอย่างแรก คือ สร้างความรู้สึกโศกเศร้ามาหักล้างความสุขที่เคยมีและยังระลึกถึงได้ให้ละลายลงในทันที

วิธีการสร้างอารมณ์โศกเศร้าโดยอาศัยความขัดแย้งระหว่างความสุขในอดีตกับความทุกข์ในปัจจุบันนั้น เป็นวิธีการสร้างความสะเทือนใจได้อย่างรวดเร็วและมีพลัง

ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังประทับใจเป็นอย่างยิ่ง

๔. สีสลาของพระเทพโมฬี(กลีน): การใช้สัมผัสอักษรชิตกันหลายเสียง

สำนวนของพระเทพโมฬี (กลีน) ได้แก่ กัณฑ์มหาพน สีสลาเด่นของท่านคือนิยมใช้สัมผัสอักษรชิตกันหลายเสียงซึ่งสอดคล้องเหมาะสมที่จะใช้พรรณนาธรรมชาติ กวีใช้สัมผัสอักษรชิตกันเกือบทุกวรรคในการพรรณนา โดยวรรคหนึ่งมักใช้เสียงคล้องจองมากกว่า ๑ เสียง ทำให้เกิดเสียงสัมผัสต่อเนื่อง และด้วยฝีมือของกวีในการเลือกสรรคำมาใช้ก็ยิ่งช่วยสร้างความเพลิดเพลินเจริญใจ ทำให้นึกภาพไปตามการพรรณนาธรรมชาติเป็นอย่างดี ตัวอย่างบทพรรณนาภาพภูเขา เช่น

แลदनันในเบื้องหน้าโน้นก็เขาใหญ่ยอดเยี่ยมโผยมอย่างพยับเมฆ มีพรรณ
เขียวขาวด้าแดงดูดิเรกตั้งรายรัตนพมณีแนมน้ำไคร้ชม ครั้นแสงพระสุริยะส่อง
ระดมก็ดูเด่นดั่งดวงดาววาวแววระวาวๆ ที่แว้งวุ้ง วิจิตรจำรัสจำรูญรุ่งเป็นสีรุ่ง
พุ่งพันเพียงคัมน์พรพินนากาศ บ้างก็เกิดก่อนประหลาดศิลาหลายแลและเลื่อมๆ
ที่องง่าเป็นแง่เงื่อมก็ชะงุ้มชะงองงอนผา

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๒๐๒)

นอกจากนี้การใช้สัมผัสอักษรชิตกันหลายเสียงยังมีปรากฏเป็นบทพรรณนาสรรพสิ่งอื่นๆ ซึ่งเป็นองค์ประกอบในธรรมชาติ เช่น บทชมดอกไม้ บทชมปลา ดังตัวอย่าง

สลลภียะ จ ปุปผิดา กระทุ้มทองแดงทวยกรวยกว้าง จิกแจงดอกกระจ่าง
ทั้งช้าน้ำว กิ่งก้านก็ก่ายกาวเกี่ยวประสาน สุรกีพิกุลกาญจนแก้วเกิดกรรมจักร์
กมม มหาหงส์ประยงค์แย้มยู่แข่งเข็ม สายหยุดพุดตานก็บานเต็มแต่ล้วนเหล่า
กุหลาบแดงตรลบดง

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๒๐๖)

กรกฎกึ่งกึ่งมังกรกุ่มกิลล์ ตะโกกกาแกมกระดี่ชะไตดูก็โตดดิน
เที่ยวเล็มล่าหาอาหารกินในท้องธรา แสนสนุกในสระสนานอนเนา

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๒๐๕)

การใช้สัมผัสอักษรชิตกันนี้เอง ทำให้บทประพันธ์มีความไพเราะ อีกทั้งคำต่างๆ ที่กวีเลือกสรรมาใช้สัมผัสกันนี้ก็ล้วนแล้วแต่เป็นคำที่มีความหมายเข้ากับเนื้อความ ที่

กวีต้องการพรรณนา ดังนั้นการสัมผัสอักษรจึงช่วยเพิ่มความไพเราะและยังช่วยเสริมเนื้อความให้โดดเด่นยิ่งขึ้นด้วย

๕. สลีลาของสำนักวัดถนน: การใช้สัมผัสชนิดกัน ๒ คำท้ายวรรคและการใช้โวหารแสดงอารมณ์โศกเศร้าด้วยวิธีการพรรณนาความสุขและความทุกข์สลับกัน

สำนวนของสำนักวัดถนนมีปรากฏในทานกัณฑ์ สิ่งที่สร้างลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในเรื่องนี้ ได้แก่ สลีลาการใช้เสียงสัมผัสอักษรแบบคำคู่และลีลาการใช้โวหารแสดงอารมณ์ การใช้สัมผัสชนิดกัน ๒ คำท้ายวรรค ทำให้เกิดเสียงอักษรซ้ำกันและทำให้เกิดจังหวะในการออกเสียงที่เด่นชัดขึ้นเพราะมีการเน้นย้ำเสียงเดิมเพิ่มขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง สลีลาจังหวะที่เกิดขึ้นจึงมีความหนักแน่นและไพเราะ ดังตัวอย่างตอนที่พระนางมุสดีทูลอธิบายเหตุผลต่างๆ เพื่อโน้มน้าวพระทัยเพื่อให้พระเจ้ากรุงสุโขทัยยกเลิกคำสั่งเนรเทศพระเวสสันดร

ฝ่าพระบาทจะขับพระลูกเจ้าเสียจำไกล คือใครจะต่างพระทัยนัยนเนตร
นับวันนครจะร้างเป็นรังกา ด้วยพระองค์สิทรงพระชราแล้ว สมบัติของทูล
กระหม่อมแก้วก็จะจลาจล อมพาว ปติดา อมา เหมือนหนึ่งไม่ม่วงอันมีผลทรง
สุคนธรสอันหอมหาม จะเหลืองหล่นตกตามกันน้อยอยู่ ไม่พักเอยคอยยกขอลอย
ให้เสียวเส้น ผูกคนมันจะเก็บกินเล่นไม่หลอหลง

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๕๓)

การใช้เสียงอักษรแบบคำคู่ในตำแหน่งท้ายวรรคติดต่อกันหลายวรรค ทำให้เกิดเสียงและจังหวะที่เน้นหนักติดต่อกันอย่างสม่ำเสมอ ทำให้คำที่เล่นสัมผัสอักษรแบบคำคู่มีความหมายเด่นชัดขึ้น นอกจากนี้การย้ำเสียงท้ายวรรคยังแสดงถึงความอ่อนน้อมกระวนกระวายใจของพระนางมุสดีได้เป็นอย่างดี

ตัวอย่างจากตอนที่พระเจ้ากรุงสุโขทัยรำพันด้วยความสงสารกุมารทั้งสองพระองค์ที่ต้องลำบากเมื่อออกจากเมือง

พระบาทเจ้าก็ขอบบางแต่จะยังงักงัดมึน ปูนีปรารมภ์ไม่รู้วายดังเลือดตา
จะลามไหล พระหลานเอ๋ย พระอัยกาอยากจะใคร่ได้นัดดาไว้เชยชม หม่อมแม่
เจ้าเขาก็เอาแต่คารมออกทานทัต

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๘๑)

กวีนำลีลาการใช้สัมผัสอักษรแบบคำคู่มาใช้ในตำแหน่งท้ายวรรค ช่วยย้ำความหมายของคำที่อยู่ท้ายวรรคให้เด่นชัดขึ้น เช่น คำว่า “ลูกล้ม” แสดงภาพที่ช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ของสองกุมาร คำว่า “ลามไหล” เป็นการแสดงความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นจนยากจะระงับอารมณ์ได้ ส่วนคำว่า “เซซม” เป็นคำแสดงความประสงค์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยที่อยากให้พระนัดดาอยู่ใกล้พระองค์ มีข้อสังเกตว่าการใช้สัมผัสอักษรแบบคำคู่ในแต่ละวรรคนี้ นอกจากจะทำให้เกิดความงามด้านเสียงและความหมายแล้วยังแสดงถึงความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในตอนนั้นอีกด้วย

ลีลาของสำนักวัดถนนอีกลีลาหนึ่ง คือ การใช้โวหารแสดงอารมณ์ อารมณ์เด่นที่ปรากฏในทานกัณฑ์นี้ คือ อารมณ์โศกเศร้าที่เกิดจากพระเวสสันดรถูกเนรเทศออกจากเมือง กวีได้ใช้กลวิธีการสร้างความขัดแย้ง เช่นเดียวกับเจ้าพระยาพระคลัง(หน) แต่ลีลาโวหารต่างกัน คือ เจ้าพระยาพระคลัง(หน) นำความรู้สึกเชิงบวกมากล่าวซ้ำๆ จนผู้อ่านผู้ฟังสะสมความรู้สึกดังกล่าวเต็มที่ในระดับหนึ่ง แล้วนำความรู้สึกเด่นในแง่ลบมากล่าวปิดท้ายเพื่อหักล้างความรู้สึกในแง่บวกนั้น ทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจรวดเร็วและรุนแรง ลีลาการเขียนของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) จึงเหมาะกับเนื้อหาในกัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี ที่มีเนื้อหาเศร้าโศก พลัดพราก สะเทือนอารมณ์ ส่วนลีลาสำนักวัดถนนจะนำความรู้สึกแง่บวกหรือความสุขและแง่ลบหรือความทุกข์มากล่าวสลับกันโดยตลอด เป็นการสร้างความสะเทือนใจอย่างค่อยเป็นค่อยไป อาศัยการเปรียบเทียบความรู้สึกขัดแย้งดังกล่าวซ้ำๆ ก็จะทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจที่รุนแรงขึ้นได้ตามลำดับ

พระลูกเอย ฟรุ้งนี้เข้าเจ้าจะชวนกันเดินในดง จะละหมู่ตรงคเสนา
 พ่อจะได้ชมแต่โคถึกมฤคาในป่าระหง พระลูกเอยเจ้าเคยสำอางค์สรงกระแสดินธุ
 น้ำลูหร่ายรินจรุ้งริน แต่นี้จะชุ่มขึ้นไปด้วยน้ำค้างในกลางป่า พระจะเสวยแต่มูล
 ผลต่างเครื่องสุธาโภชนทุกเข้าคำ ถึงชมขึ้นก็จะต้องกลืนกล้ำจำใจเสวย ลูกรักของ
 แม่เอย เจ้าสิเคยบรรทมบนแท่นทิพย์ไสยาสน์ พ่อจะหักใบพฤกษาชาติมารอง
 นอนไม่อ่อนอุ่น ไม้ท่อนจะเป็นหมอนหนุนต่างเขนยทอง

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๕๕)

ตัวอย่างข้างต้น กวีใช้โวหารแสดงอารมณ์โศกเศร้าของพระนางมยุสดีที่อาลัยพระราชโอรสและพระสุณิสา โดยใช้ความขัดแย้งระหว่างความเป็นอยู่ที่สุขสบายในเมืองกับความทุกข์ยากลำบากที่ต้องเผชิญในป่า นำมากล่าวสลับกัน ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังนึกเกิด

ภาพเปรียบเทียบเห็นการดำรงชีวิตแบบราชากับยาจก ก่อให้เกิดความสะเทือนใจที่ทวีขึ้นตามลำดับ นอกจากนี้ก็วิงษ์ใช้วิธีการเดียวกันนี้พรรณนาความอาลัยอาวรณ์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยที่มีต่อพระนัดดาตอนที่ต้องติดตามพระเวสสันดรไปยังเขาวงกตด้วยดังตัวอย่าง

...ว่าไอ้สองทรมาม้วยของอัยกา พ่อจะนิราสร้างพระพาราไปแรมไพร จะอดอยากลำบากใจในกลางป่า สาลีนโมหนิ ภูตวา พระหลานเอ๋ยเคยเสวยข้าวสาลี มีรสหอม พร้อมด้วยสุปพยัญชนะถ้วนดี พระพี่เลี้ยงนั่งชี้เชิญให้เสวย อนิจจา พระหลานเอ๋ย จะไปเสวยแต่มูลมันอันขึ้นขม พระหลานเอ๋ย เคยบรรทมเหนือพระยี่ภู่ พระอู่ทอง พระพี่เลี้ยงเคียงประคองซบกล่อมทุกเวลา รุกขมูลลมีสยงตา ตั้งแต่พระนัดดาจะบรรทมได้ร่วมพฤษชาติ จะต้องนำค้ำยื่นกระเชยีสาดพระวรกาย กัณหาเอ๋ย แม่เคยสรงกระแสดลายในอ่างแก้ว พระพี่เลี้ยงนั่งเป็นแถว ถวายเครื่องพระสุคนธ์อันปนปรุง ไอ้แต่นี้พ่อชาติจะจู่มือแม่กัณหา ลงสระสรงคงคาในท้องธารละหานหิน น้ำก็เย็นเหม็นกลิ่นจอกกระจับ พระวรกายย่อยยับด้วยเหลือบุง พระหลานเอ๋ย ใครเลยจะไปกบัดพิศกระพือในกลางป่า กาลิยานีปราเรตวา เจ้าลิเคยทรงผ้ากาสีพัศตร์พรรณพราย ดอกกระจัดกระจายเขียนด้วยลายทอง แต่นี้จะเอาไปไม่มารองรองทรง จะระคายคันพระองค์ดูอนาถ...

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๘๐)

ลีลาของสำนักวัดถนนที่ใช้การพรรณนาความสุขและความทุกข์สลับกันจึงเหมาะสมอย่างยิ่งกับเนื้อหานันทานกัณฑ์ซึ่งเป็นตอนที่พระเวสสันดรจะเสด็จออกจากเมือง เพราะจะทำให้ผู้อ่านได้เปรียบเทียบระหว่างความสมบูรณ์สุขสบายกับความสิ้นไร้แร้นแค้น อันจะจูงใจให้สงสารสักขัตริย์ที่จะต้องพรากพลัดความสุขไปเผชิญกับความทุกข์ลำเค็ญในป่า

๖. ลีลาของสำนักวัดสังข์กระจาย: การซ้ำความท้ายวรรคและซ้ำกลุ่มคำ

สำนวนของสำนักวัดสังข์กระจายได้แก่ กัณฑ์ชูชก ลีลาเด่นที่ปรากฏในกัณฑ์นี้คือการซ้ำความและซ้ำกลุ่มคำ การซ้ำความคือการซ้ำทั้งถ้อยคำและความหมายเพื่อช่วยเสริมความหมายของข้อความข้างหน้าให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างเหล่าพราหมณ์ปรึกษานางพราหมณ์ภรรยาของตน เช่น

เอ็งเอ๋ยอะไรเลยมาประมาทเราไม่เกรงกลัว ทุกวันนี้มึงสำคัญกูนี้เป็นผัวหรือเป็นข้า หากกูนี้เป็นผัวหรือเป็นข้า

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๑๓๒)

การซ้ำข้อความทำยวรรคทำให้รู้สึกเหมือนกับการย้ำถามอย่างคาดคั้นจะเอาคำตอบ และแสดงอารมณ์ฉุนเฉียวของผู้พูดได้ดีและชัดเจน

ตัวอย่างนางพรหมณีปรึกษากันเพื่อจะบริภานางอมิตตดา เช่น

อมิตตดามันมาเมื่อเย็นเราจะเล่นเสียให้ยังค่ำ รำเอาหัวให้สิ้นตำรา จะประดง
แตกตำว่าหัวเสียให้เจ็บ แม่เสียจะลองเล็บเล่นเจ้าในวันนี้ กูจะพิริพรเอาให้สิ้น
โคตร เอาให้สิ้นโคตร

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๑๓๓)

การซ้ำข้อความตอนนี้เป็นารเจตนาว่าจะทำเช่นนั้น การซ้ำข้อความเพื่อล้อกันทำให้รู้สึกเหมือนเสียงประสานที่พูดพร้อมกันเพื่อสนับสนุนคำพูดของคนทีพูดประโยคแรก มีลักษณะเป็นจังหวะคล้ายกับการร้องรับของลูกคู่ในการเล่นเพลงพื้นบ้าน การซ้ำข้อความในลักษณะนี้พบว่ามียอยู่เป็นจำนวนมาก

เนื่องจากกัณฑ์ชูชกมีเนื้อหาโลดโผนและแสดงวิถีชาวบ้านมากกว่ากัณฑ์อื่น การนำลักษณะการซ้ำความแบบเพลงพื้นบ้านเข้ามาใช้แต่งจึงเป็นส่วนหนึ่งที่สร้างให้เรื่องสนุกสนาน สอดคล้องกับอุปนิสัยที่รักสนุกของคนไทย การใช้ภาษาที่ช่วยสร้างบรรยากาศโดยการซ้ำข้อความในลักษณะนี้ ทำให้กัณฑ์ชูชกได้รับความนิยมจากผู้อ่านและผู้ฟัง

การซ้ำกลุ่มคำ คือ การนำกลุ่มคำที่เป็นคำหลักของข้อความนั้นๆ มาใช้ซ้ำกัน โดยเปลี่ยนแปลงคำอื่นที่ไม่ใช่คำหลักไปตามเนื้อหาที่ต้องการสื่อ การซ้ำกลุ่มคำนี้สามารถตั้งเป็นกระสวน (pattern) ได้ชัดเจนดังตัวอย่าง

ครั้นจะชุกจะซอนก็ไมทัน ครั้นจะหลบจะหลีกหนีนั้นก็ใช่ ครั้นจะผลุนผลัน
ผลุดไปก็จวนตัว

(กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๘, น. ๑๒๘)

การใช้กลุ่มคำ “ครั้นจะ...ก็” ในเนื้อความตอนที่พรหมณีสองสามีภรรยาหลบหน้าชูชก กวีได้สะท้อนความว่าวุ่นใจของบุคคลทั้งสองที่คิดวิธีหลบหน้าชูชก โดย

การนำข้อความที่แสดงความรู้สึกนี้มาเรียงต่อกันทีละชุด เพื่อแสดงความรู้สึกที่คล้ายตามกัน

ลีลาการซ้ำข้อความและการซ้ำกลุ่มคำนี้ช่วยให้เกิดเสียงและจังหวะที่สร้างบรรยากาศ อีกทั้งยังย้ำความหมายของข้อความดังกล่าวให้เด่นชัดขึ้น ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังจับสาระได้ชัดเจนขึ้น

จากการวิเคราะห์ลีลาของกวีผู้ประพันธ์ร้อยยวมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์ต่างๆ แสดงให้เห็นฝีมือการประพันธ์ที่โดดเด่นของกวีแต่ละท่าน ที่สามารถเลือกสรรท่วงทำนองการประพันธ์ให้สอดคล้องเหมาะสมกับเนื้อหาที่หลากหลายหลากอารมณ์ ทำให้หนังสือเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่มีความงดงามด้านวรรณศิลป์ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญให้ร้อยยวมหาเวสสันดรชาดกเป็นวรรณคดีเอก จนได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรให้เป็นยอดแห่งวรรณคดีประเภทร้อยยั่วยังเป็นที่นิยมของคนไทยตราบนานเท่าทุกวันนี้

บรรณานุกรม

โกชัย สาริกบุตร. *การวิเคราะห์กลบทในกวีนิพนธ์ไทย*. กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘.

ธรรมโกษาจารย์, พระ. *ปริทรรศน์เวสสันดรชาดก*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิหอไตร, ๒๕๒๙.

วชิราภรณ์ พฤษสุกัญญาจัน. "ลักษณะเด่นทางวรรณศิลป์ในร้อยยวมหาเวสสันดรชาดก." วิทยานิพนธ์

ปริญญาโท สาขาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ศึกษาริการ, กระทรวง. *มหาเวสสันดรชาดก*. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว,

๒๕๑๘.

เศรษฐ พลอินทร์. *ลักษณะคำประพันธ์ไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย, ๒๕๒๔.

สำนักหอสมุด